

Tagadható-e Isten léte?

Cikkemben arra a kérdésre keresem a választ, hogy filozófiailag lehetséges-e egyáltalán Isten létét tagadni. Közelebbről: a keresztény istenfogalom néhány filozófiailag *kikezdehetetlen* szempontjára szeretnék rámutatni. Ezzel az is láthatóvá válik, hogy a keresztények Istene, helyesebben istenfogalma — e fogalom *transzcendens strukturáltsága*¹ következtében — *nem tagadható*. Ezzel természetesen nem akarom azt állítani, hogy Isten léte filozófiailag, logikai szükség-szerűséggel bizonyítható lenne. A filozófiai istenbizonyításról a görög filozófia kora óta könyvtárnyit írtak, s minthogy témánkhoz nem kapcsolódik elengedhetetlenül, itt nem foglalkozom vele.

A keresztény istenfogalom nem nyilvánítható egyszerűen a hamis tudat termékének; a fogalom tagadása pedig filozófiai következetlenséget takar. Pontosabban egyáltalán nem létezik filozófiai lehetőség a keresztény istenfogalom tagadására. Az ateizmus ugyanis nem azt az istenfogalmat utasítja el, amely a kereszténységnek mint történelmi közösségnek a sajátja, hanem egy önmaga által megalkotott és elfogadott önkényes istenfogalmat, amely fogalomnak semmi köze sincs a keresztény istenfogalomhoz azon kívül, hogy ugyanúgy írják le az „Isten” szót. (Bár az ateisták kisbetűvel írják, ezzel szándékuk ellenére helyesen különböztetik meg saját fogalmukat a keresztényekétől.) Az ateista valláskritika nem érinti a keresztény hit lényegét, mégis jótékony hatást gyakorolt: fölhívta a figyelmet az istenfogalom szűk horizontú értelmezésére és elégtelen kezelésére.

Módszertani megjegyzések

A tudományok általában saját gyakorlatuk, módszereik és megismerési folyamataik nyomán határolják be működési területüket. Ritkán, általában csak válsághelyzetben foglalkoznak önmeghatározással, határaik pontos kijelölésével. Ilyenkor azonban filozófiai módszerekhez folyamodnak, hiszen a filozófia feladata a tudományokra és tudástípusokra való általánosabb, úgynevezett metareflexió.

A szaktudományok történetük folyamán újra meg újra kísértésbe esnek, hogy túllépjenek illetékességi körükön. Ez a határátlépés nem magából a tudományból mint szisztematizált rendszerből, hanem a tudományt művelő ember sajátos akaratából következik: abból, hogy — ha megfogalmazatlanul is — az ember tudásvágya az egész valóság megismerésére irányul, amelyen belül éppen a „végső kérdések” izgatják leginkább². Már Platón és Arisztotelész is fölismerte, hogy mindig a legátfogóbb, legáltalánosabb tudásra törekszünk, hiszen ez mondja a számunkra a legtöbbet a világról. Sok szaktudós általánosításai során nem gondol arra, hogy módszertanilag igencsak behatárolt lépései és megismerési módjai — bármilyen mértékű általánosításoknak vetjük is alá — nem vezetnek el a legátfogóbb megismerésre.

A filozófia módszertanilag autark. Illetékességi köre a valóság teljessége, s ezt akkor is kijelenthetjük, ha nem tudjuk, mi a valóság, ha nem ismerjük teljesen azt, ami van. A filozófia szándékában (idegen szóval intencionalitásában) a teljességre tör akkor is, ha azt nyilvánvalóan soha nem érheti el. Fölvetődhet a kérdés, vajon nem fenyegetheti-e módszertani „kilengés” a filozófiát, azaz túlélheti-e illetékességi körét. Ha a filozófia az *egészre* tör, akkor úgy látszik, minden sikerrel kecsegtető gondolkodási módszer megengedett a számára, a filozófia illetékességi köre a *minden*. A filozófia önértelmezése ily módon tetszőlegesen tág lehet, hiszen nincs semmi, amire ne vonatkozhatna. A filozófia határai a valóság határai. A filozófia önmaga metatudománya is, s így kizárólag a filozófia szabhat korlátokat önmaga számára azáltal, hogy megmondja, miről és milyen módszerrel kíván szólni. Azonban minden vizsgálódás során tudatában kell lennie annak, hogy éppen kutatási eredményei kényszeríthetik módszerének és tárgyválasztásának felülvizsgálatára.

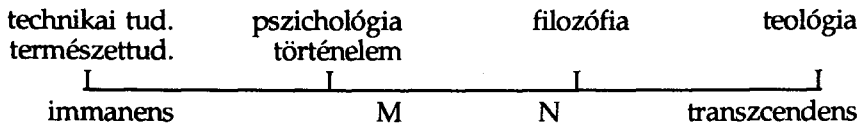
A nyugati filozófia racionális, csak azt a fajta gondolkodást fogadja el sajátjának, amely logikailag szerves, és pontosan meg tudja nevezni kiindulópontjait. A valóságot mintegy nyelvi-logikai formákba önti, miközben magát a nyelvet és a logikát is — a valóság speciális és integráns részeként — tematizálja és elemzi. Vajon a logika, a nyelv és a tapasztalat a valóságról szól, avagy csak a valóság egy vetületéről? Sajnos kíváncsiságunk sokszor már annyira a végsőkre irányul, és gondolkodási eszközeinket is oly mértékben megkérdőjelezzük, hogy kétséges: kaphatunk-e egyáltalán értelmes válaszokat.

Immanens és transzcendens tudományok

A filozófia a lét határaiban önmaga határaihoz is ér. Heidegger hívta föl figyelmünket a létnek e határokra jelentkező — filozófiailag — néma transzcendenciájára.

Immanensnek tekintünk minden olyan tudományt, amelynek kutatási területe és módszertana pontosan körülhatárolható. Ilyenek a természettudományok — abban az értelemben, ahogy a biológia például az élővilággal foglalkozik. *Transzcendensen immanensnek* azok a tudományok, amelyek tárgya ugyan pontosan megnevezhető, ám értelmezési körük nyitott abban az értelemben, hogy nyitottságuk nem vizsgálható az illető tudomány módszereivel. Ilyenek például a humán tudományok. A történettudomány, az irodalomtudomány és az antropológia az emberrel foglalkozik; az emberre és társadalmára rá tudunk mutatni, de nem tudjuk, mi az ember, és tudjuk, hogy egyetlen tudománnyal, illetve semmiféle oksági vagy egyéb módszerrel sem deríthető ki véglegesen, hogy kicsoda, vagy micsoda az ember. Az emberi képességek, az ember nyitottsága és szabadsága nem foglalható egyetlen tudomány módszereibe sem.

A *transzcendens tudományok* a teológiai tudományok. A *teológia*, az Istenről való beszéd előtt az a nehézség tornyosul, hogy a maga erejéből nem tudja megnevezni a tárgyát, és eredetét olyan immanensen körül nem határolható történelmi eseményekre vezeti vissza, amelyeket isteni eredetűnek tart. A tudományfajták ilyen felosztása három nagy csoportot hozott létre. Fölmerül a kérdés, mit mondhatunk a különböző csoportok közti kapcsolatról? Vegyünk fel egy skálát, melynek egyik végén az „immanens”, másik végén a „transzcendens” fölirat áll.

Tetszőleges M és N tudomány viszonya az ábra alapján értelmezhető. „Minél inkább” transzcendens egy tudomány, tárgya és módszere annál összetettebb. N felhasználhatja M eredményeit, vissza is hathat rá. N tárgykörének akár rész-halmaza is lehet M tárgyköre. M tárgyköre önmagában differenciált, ám N-ben ez integráltan jelenik meg. M, amennyiben nem akarja definiált tárgyi és módszertani illetékességi körét túllépni, nem foglalkozhat N tárgyával, annak teljességében.

Nézzünk egy példát. Vajon felépíthetők-e a szellemi-lelki folyamatok életteni, fiziológiai folyamatok alapján? Úgy tűnik, hogy a neurofiziológia, azon kívül, hogy leírja a biológiai folyamatot, amely például a gondolkodás során végbe megy, nem tud behatolni a gondolat „belsejébe”, a gondolat tartalmába. A „külső” fizikai-kémiai-biológiai folyamatok meghatározásával még nem tud rámutatni a tartalomra: arra, hogy éppen mire gondol és mit érez a vizsgált személy; a gyermekeire gondol-e, azok közül melyikre, egy ismerősére, holnapi tennivalóra, avagy egy Beethoven-zeneműre. (A kérdést erőteljesebben fogalmazva: vajon elvileg megmagyarázható-e Beethoven ötödik szimfóniájának keletkezése pusztán a Beethoven agyában zajló neurofiziológiai folyamatokkal?)

Véleményem szerint a filozófia és a teológia kapcsolatára is alkalmazhatjuk az M és N szimbólumokat, valamint a fenti megfontolásokat. Ennek alapján a vallás, illetve a teológiai tudományok nem „kezdhetők ki” semmilyen egyéb tudomány módszereivel. A teológia tisztán transzcendens tudomány (ami nem azt jelenti, hogy ne lennének immanens elemei, sőt, éppen ezek hordozhatják számunkra a transzcendenciát; sőt ezek az immanens elemek minden további nélkül vizsgálhatók egyéb tudományok módszereivel is). A filozófia — akárcsak az idegphysiológia a szellemi-lelki folyamatokat — leírhatja a vallást „külsőleg”, de tartalmáról, belső lényegéről nem szólhat avatott módon. Így tévesnek kell tekintenünk azt a marxista elképzelést is, amely szerint a vallási-hitbeli folyamatokat és fogalmakat gazdasági-társadalmi viszonylatokra visszavezetve kell értelmezni. (Ezzel természetesen nem akarom azt állítani, hogy a vallásban, annak szimbolikájában, mindennapi gyakorlatában, az egyház szociológiai és hatalmi szerkezetében ne játszanának szerepet gazdasági-társadalmi viszonyok.)

Megfontolásaink nyomán azt látjuk: *a filozófia módszertanilag korlátozott abban, hogy a teológia állításait cáfolja* vagy akár igazolja. Azért juthattunk erre a megállapításra, mert elfogadtuk a transzcendencia lehetőségét, azaz hogy létezhet egy olyan valóság, melyet emberi erőfeszítéssel eleve lehetetlen megközelíteni. (Hogy nemhívó olvasó is tudja követni a gondolatmenetet, a transzcendencia *lehetőségének* és nem tényének elfogadásáról van szó. Azaz azt kell tudomásul venni, hogy a vallások gondolkodásában van egy olyan elem, amely a racionális gondolkodás számára nem közelíthető meg minden további nélkül.) Ez egyben azt is jelenti, hogy a filozófia saját tárgykörét és módszerét előzetesen korlátozza, és határait saját természetes teljesítőképességének határaiban jelöli meg. → A továbbiakban e módszertani korlát néhány sajátosságára mutatok rá.

Az istenfogalom történetisége

Ha a filozófia Isten létéről akar állításokat tenni (akár igenlő vagy tagadó jellegűeket), akkor meg kell mondania, hogy *kiről, vagy legalábbis milyen fogalomról* teszi kijelentéseit. Ha Istenről előzetes fogalmat alkot, kérdéses, honnan veszi a fogalom alkotóelemeit. Két lehetőség van: vagy *meghatároz* egy fogalmat, vagy *elfogadja* a vallás istenfogalmát.

Ha az istenfogalom definiálását választja, tudatában kell lennie annak, hogy nem adható olyan klasszikus meghatározás, mely megadja a legközelebbi általánosabb fogalmat és a megkülönböztető jegyeket (*genus proximum és differentia specifica*). Hiszen egyrészt az Isten avagy az Abszolútum fogalma fölött nincs semmi a fogalmak hierarchiájában, másrészt nincs is olyan megkülönböztetni való, ami vele egy szinten lenne. Az istenfogalom továbbá individuális fogalom, s mint ilyent nem lehet definiálni. (Csak általános fogalmakat lehet definiálni, de nem individuumokat. Meghatározhatom az ember fogalmát valamilyen szempontból, de nem definiálhatom az egyedet, Jancsit, Juliskát stb.). A meghatározás további nehézsége abból adódik, hogy egyrészt egy időn kívüli változatlan „lényt” akarnánk meghatározni, másrészt definiáló fogalmaink időben változó, történelmi fogalmak. Leszögezhetjük, hogy filozófiailag nem határozható meg olyan személyes istenfogalom, amelyről a vallás beszél.

Ha a filozófia elfogadja a vallás által közvetített istenfogalmat, akkor ezzel el kell fogadnia egy olyan viszonyrendszert is, amelyen belül éppen a filozófiai módszerek hatóereje kérdéses. Nevezetesen a keresztény vallás azt állítja, hogy *élő és személyes Istene szabadságában szól és szólhat a jövőben is az emberhez*. A vallás saját istenfogalmát éppen ezen Istennek a *történelemben* való megnyilatkozásai-ból meríti, és egyáltalán nem filozófiai megfontolásokból. Ha a filozófus elfogadja a keresztények történelmi, azaz éppen a történelemben kibontakozó istenfogalmát, akkor azt is elfogadja, hogy ez az Isten bármikor, bárhol és bárhogyan szólhat az emberhez úgy, hogy annak elbírálása nem lehet már egy „pártatlan” filozófus feladata, hanem csak azé a gondolkodó emberé, akit az Isten személyes megszólítása személyesen érintett.

Az istenfogalmat mint történelmi — azaz *közösségi és időben kibontakozó* — fogalmat egyetlen ember — mint történelmileg, azaz *közösségileg és időben korlátozott* egyed — sem tudja kimerítően magába fogadni. Egyrészt az elmúlt korok istenfogalmait sem tudja kimerítően megismerni, másrészt az istenfogalom a jövőt tekintve is nyitott, azaz a mai ember nem ismerheti teljesen a holnap istenfogalmát. Teológusok hangsúlyozzák, hogy a mindenkori történelmi istenfogalom szükségszerűen elégtelen ahhoz képest, amit jelöl. Ha tehát az ember eleve képtelen az eleve elégtelen istenfogalom befogadására, úgy e fogalom és az általa jelölt valóság végérvényes tagadása nem tekinthető következetesnek. Megállapíthatjuk tehát, hogy a filozófia Isten nemlétéről nem tehet végérvényes megállapításokat.

Az istenfogalomban rejlő „felfoghatatlan” mozzanat

A fogalom mozzanatai (összetevői) által létezik (amint az összetevők is az egész által). A fogalom megváltozik, ha akár egyetlen mozzanata megváltozik. Az

összetevők a fogalmon belül egymást kölcsönösen feltételezik és értelmezik. Minden egyes mozzanat „megvilágítja” a többit.

Emeljük ki az istenfogalom „felfoghatatlan” mozzanatát. Tekintheszünk ezt egy önmagát értelmező összetevőnek. Ugyanis éppen azt mondja ki, hogy az istenfogalom nem hozzáférhető az emberi ész számára, sem mint „egész”, sem egyes mozzanataiban (a mozzanatok szükségszerű „egymásbanvalósága” miatt.). A keresztény istenfogalom ily módon eleve kizár minden „pártatlan” logikai-filozófiai elemzést, tagadást.

A hit aktusa

A vallás istenfogalma a hitben alakult ki. Azaz a történelem folyamán mindig voltak emberek, akik elfogadták, hogy mindennek alapja és eredete az Egészen Más, *aki megszólítja az embert és kinyilatkoztatja magát neki*. Az istenfogalom tehát az Istenben hívők között alakul ki, és a közös hit által kialakított közösségben öröklődik nemzedékről nemzedékre.

Egy fogalomhoz szorosan hozzátartozik az a megismerési mód, aminek révén kialakult, és ami által ma is folytonosan formálódik. A megismerési módoknak és a tudásnak egyik fajtája a vallásos hit, amely Istenben és Istennek hisz, miután a hit szerint Isten szólította meg az embert. *A hit és a racionális gondolkodás a megismerésnek két különböző eredetű típusa*. A valamiben vagy valakiben való hit valójában létezésünk közvetlen aktusa, amely túl van minden racionalitáson. Ez a „túl-lét” természetesen nem jelenti azt, hogy a hit ne lenne gondolkodással megközelíthető vagy előkészíthető, de mindig van benne egy mozzanat, ami túlmutat az értelem tartományán.

Aki a szigorúan racionális tudományeszmény híve, és azt állítja, hogy csak ezen tudástípus eredményeit és teljesítményét fogadja el, annak föl kell hívni a figyelmét arra, hogy a racionalitás végső soron nem tudja önmagát racionálisan megalapozni és igazolni. A jelenkor tudományelméletének például *Poppernek, Kuhnnak* vagy a *New Philosophy of Science* nevű mozgalomnak — véleményem szerint — éppen a tudományos ismeretek racionális megalapozhatatlansága a legjelentősebb fölismerése. Azaz minden tudományos ismeret olyan végső állításokon, mondatokon nyugszik, amelyeket egyszerűen mint alapvető, másra vissza nem vezethető állításokat elfogadnak, de nem tudnak megindokolni. A szó szoros értelmében hisznek benne. Jellegzetes vita folyt arról, hogy melyek azok a bázisítények, bázismondatok vagy elemi állítások, amelyeket mint semmire vissza nem vezethető egységeket elfogadhat a tudomány. A fő kérdés éppen az, hogy ezek empirikus, racionális, lingvisztikai vagy netán kognitív eredetűek lennének-e. Az eszmecserében részt vevő tudományfilozófusok még abban sem tudtak megegyezni, hogy tények, állítások, tényrendszerek vagy állításrendszerek a tudomány végső, semmire vissza nem vezethető alapjai. Megegyezés csak abban a tekintetben alakult ki, hogy a tudományt végső soron megalapozó „entitások” (tények, tényrendszerek, állítások stb.) hit-szerű aktussal tételezhetők.³ Láthatjuk, hogy még a mai természettudományoknak is egyfajta racionalitáson túli „elfogadás”, hit a végső alapja.

Ha egy fogalom hit-jellegű tapasztalásból alakul ki, akkor ehhez a fogalomhoz — módszertanilag helyesen — csak ezen tapasztaláson belül lehet közelíteni. Az istenfogalom a vallásos hit aktusa során alakult ki és ebben is létezik,

ezért a vallásos hit nélkül semmiféle filozófiai módszerrel sem lehet rá vonatkozó végérvényes megállapításokat tenni.

Érvelésünkkel szemben azzal az ellenvetéssel lehetne élni, hogy az istenfogalom utasításának filozófiai előfeltétele a hit utasítása lenne. A hit azonban, mint említettük, nem „filozófia”, hanem megismerési mód, amelynek lényeges eleme az Istennel való kapcsolat, a kinyilatkoztatás, a vallásos tapasztalás elfogadása. A hit elvetése lehet filozófiai kiindulópont, de akkor a gondolkodási rendszernek nem eleme a hit, és így az istenfogalomról sem szólhat abban az értelemben, ahogy azt a vallásos hitet elfogadó teszi.

Ha a filozófia a hitet hamis tudatnak nyilvánítja, akkor meg kell mondania, hogy mihez képest hamis tudat, azaz mi az „igaz” tudat. Ehhez pedig azt is meg kell mutatnia, hogy mi volt az „igaz” tudat kiindulópontja, s hogy e kiindulópontból el lehet-e jutni az „igaz” tudathoz. Minthogy pedig előfeltevés nélkül nincsen filozófia, az igaz tudat is csak saját filozófián kívüli előfeltevéseiből ered, melynek viszont nincs filozófiailag szigorú értelemben vett igazságtartalma. Filozófiailag tehát az „igaz” filozófia sem tudja igazolni magát. Így kimondhatjuk, hogy nem létezik olyan filozófiai tudat, amely a vallásos tudatot jogosan nevezhetné hamis tudatnak.

Kitekintés

Írásomban arra igyekeztem rámutatni, hogy a vallás istenfogalma filozófiailag nem tagadható. Ugyanakkor nem foglalkoztam a filozófiai istenbizonyítás kérdéseivel. A módszertani megjegyzésekkel, az istenfogalom történelmiségére és a benne rejlő „felfoghatatlan” mozzanatra való utalással, a hit aktusának említésével az istenhit olyan aspektusaira kívántam rámutatni, melyek a gondolkodás segítségével világítanak rá a vallás istenfogalmának helyességét tagadó ateizmus filozófiai következetlenségére.

Az ateizmus mint filozófia kérdéssé vált. Mint közfelfogás azonban igen széles körben elterjedt. Az ateizmust nem mint filozófiát, hanem mint a hit ellenpárját, mint *negatív hitet* kellene vizsgálni. Az ateizmus — ha gondolkodó megfontolás eredménye — az Isten hallgatására, rejtőzködésére adott radikalizált emberi válasz. Ugyanúgy történelmi jellegű, mint a vallásos hit. Ha a teizmusra a *teológia*, akkor az ateizmusra az *ateológia* a rendszeres reflexió. Minthogy azonban arra, ami nincs (nevezetesen a semmiben való hit; a semmi ugyanis *nincs*, így az ember sem hittel, sem racionális úton nem közelíthet „felé”, mert az esetleges közelítési próbálkozás már ott kudarcot vallana, hogy nem tudna magának irányt szabni), nem lehet rendszeresen reflektálni, így az ateizmusnak nemcsak mint filozófiának, de mint „ateológiának” is kérdéses a létjogosultsága.

Jegyzetek

1. A transzcendens strukturáltság ebben az esetben azt jelenti, hogy a fogalom nem vethető alá azoknak a zárt elemzéseknek, melyeknek a fogalmakat rendszerint alávetik. 2. Arisztotelész *Metafizikája* ezzel a mondattal kezdődik: „Minden embernek természete, hogy törekszik a tudásra.” I.1. 980a. A kontextusból nyilvánvaló, hogy a filozófus is a legvégső magyarázó elveket kereső filozófiai tudásra utal. 3. Itt nincs lehetőség a mai tudományelmélet vitáinak részletes áttekintésére. A tudomány megalapozásáról folyó vitára jó példa és egyben a különböző nézeteket összefoglaló mű: I. Lakatos, A. Musgrave (Hrsg.), *Kritik und Erkenntnisfortschritt* Braunschweig, 1974.